

Szmadám György

Törvényen kívüliek a XVIII–XIX. század Magyarorszáján*

■ A magyarság egész történelme során megőrzött magában valamit abból az ősi, pogány életformából és szilaj szabadságvágyból, amit leginkább a városokban és falvakban letelepedett népesség társadalmán kívül – vagy annak periferiáján – élő, regulákat nem is ismerő vagy tűrő emberek testesítettek meg: a pákászok, a rideg-, vagy szilajpásztorok és a betyárok. Fel lehetne emlegetni köztük a vándorcigányokat is, akiknek életmódja sok vonásában hasonlított az említettekéhez, de mivel ők a magyarságon kívüli, önálló népcsoportot képeztek, s csak átmenetileg jelentek meg Magyarországon, ezáltal nem térünk ki rájuk.

A pákászok

Herman Ottó *A magyar halászat könyve* című művében így jellemezte őket: „A pákász egész életét, télen-nyáron a rétságban töltötte; sokról még az sem bizonyos, hogy keresztelték, élte párjával megeskették, s harangszóval, papi áldással eltemették volna. Még az a két életszükség: a dohány és a puskapor sem igen hozta lakott helyre; »szerezte« a lápokon, mint ruházatát, kését, bográcsát, s szerzőjének kevés vasát – mindenét, még »rozsdását«, azt az egycsövű, megszőgezett, megmadzagolt, s mégis biztos puskáját is. Adót nem fizetett, neve nem volt beírva község, megye, uraság lajstromába; nem volt jobbágya senkinek; pap nem szedte tőle a párbért, szóval a rétság szabad embere – még a nemes embernél is szabadabb volt.”

A társadalomból ilyen-olyan okból kiszakadt, remete-életet élő emberek szabadságának persze nagy ára volt. Ők jellemzően magányos férfiak voltak, de elvétve akadt köztük nő, sőt családos ember is, akik olyan helyen próbáltak megélni, ahová más nem nagyon merészkedett. A mocsár közepén, egy apró kis szárazulaton, földbe ásott, nyerges tetejű, vert falú földkunyhót építettek, amibe kemencét is raktak. Ebben laktak a hideg idő beálltától tavaszig. A melegedő időben aztán kúp alakú nádkunyhót ütöttek össze, és öt-hat hét múlva, amikor

„kiélték” a területet, továbbköltöztek. Ivóvizüket a tőzegrétegen át ledugott üreges nádszálon át szívták fel, s tüzet két fa összedörzsölésével vagy acéllal, kovával és taplóval gyújtottak. Az ingoványos talajon gyékényből font, hótalpra emlékeztető „talpallóval”, hosszú, két- vagy háromágú bottal, a vizeken pedig nádtutajjal vagy egy fatörzsből készített bödönhajóval közlekedtek. A pákászoknak a fémből készült tárgyakon és a ruhán kívül semmire nem volt szükségük, mert teljesen önellátók voltak. Az emlősállatoknak hurkokat tettek ki, csapdákat készítettek, vermeket ástak, és akinek nem volt egy rossz puskája, az a vízimadarakat hurokkal fogta vagy íjjal, illetve hajítófával ejtette el. Állítólag közülük többen solymásztak is. A halakat szigonnyal, varsával, hurokkal vagy „csíkkassal” fogták. Ették a vadmadarak tojásait, a teknősbékát, s begyűjtötték a gyógynövényeket, a gyógyászatban akkoriban előszeretettel használt piócákat, a vadméhek mézét meg az ehető vízinövényeket, például a sulyom tüskés termését, amit egy botra erősített subával szedtek ki a vízből, mert ez a kenyeret helyettesítette, míg liszt helyett beérték a gyékény lisztes gumójával is. Kisgyermekük első cipője a függőcinege zacskószerű fészke, edényük pedig a „csíktök kasornya” volt, ami egyetlen természetett növényükből, a kabaktökből készült. Kanaluk fanyéllal ellátott kagylóhéjból, villájuk pedig a kanalasgém megfaragott csőréből állt.

Szilajpásztorok

A pákászokhoz hasonló, társadalmon kívüli életet éltek a rideg- vagy szilajpásztorok, akiknek igazi hazája a Hortobágy volt, amit a XVIII. századtól kezdve Debrecen legeltetőterületeként tartottak számon. Berzsényi Dániel 1833-ban *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* szóló írásában az Alföldet mint megműveletlen és néptelen tájat írta le, ahol „egy-két zsíros betyár hurcolja a gubát és a lopott marhát”, Hamvas Béla pedig *Az öt géniusz* című írásában többek között így jellemezte

ezt a vidéket: „Az Alföldön nincs szabadság másutt, csak a sóvárgásban, és ez az egyetlen sóvárgás. A nyíltságba bebörtönözve lenni. Szabadnak lenni. Az ember meg van fogva. Nem a lapályon és a homogén síkságon, nem a mindig látóhatártól látóhatárig terjedő lapos mezőn. Ez az egyhangúság semmit sem különbözik a börtön falának kopár közönyétől. Amikor Petőfi – az első és az egyetlen ember, aki ezért a földért lelkesedett – az Alföldet dicsőítette, magára maradt, és csak csodálni lehet azt a bátorságot, amellyel a lehetetlent imádták.”

Győrffy István etnográfus pedig – akit az alábbiakban többször is idézni fogok – ezt írta erről a vidékről: „A szent hajdanban nőknek a Hortobágyra kimenni tilos volt. Az egész harmincezer holdas mezőt valami száz férfi bírta s élte. Száz kemény pásztorember. Ott jártak, a szemmértékkel jelölt határokon egymás mellett.”

A pásztorok rendjében aszerint alakult ki egy hierarchia,

hogy milyen állatokkal foglalkoztak, amit jól példáz egy népdal: „Csikóslegény vagyok, / Hortobágy eleje. / Gulyás, ha nyalka is, / Utánam van a helye./ Kampós juhászokkal ritkán parolázok, / Sáros kondásokkal / Még csak szót sem váltok.”

A pásztorokat egyébként életmódjuk alapján is több kategóriába lehet sorolni. A falu állatait mindennap kihajtó emberek alkalmi munkásokból, lecsúszott szegényparasztokból, kiöregedett emberekből

verbuválódtak. A vándorpásztorokodás jellemzője az volt, hogy a pásztor és jószágai az év nagy részét legelőterületről legelőterületre való vándorlással töltik a téli és a nyári szállás között. Ebben a félszilaj tartásban a jószág a fagy kiengedtétől a fagy beálltáig a legelőn tartózkodott, hogy a telet valami istállóban, fedett akolban vagy más építményben töltsse. A rájuk felügyelő pásztorok családja vagy a falvakban, vagy urasági majorokban élt, míg a családfele és a nagyobb fiúk az év nagyobb részében a legelőn, az állatok mellett voltak. Az extenzív – úgynevezett rideg- vagy szilaj – állattartás pedig azt jelentette, hogy a pásztor jószágaival együtt az egész évet a szabadban töltötte.

Akárcsak a pákások többsége, utóbbiak is többnyire nőtlen, magányos remeték, a társadalom számkivetettjei

voltak, akik többnyire a törvény vagy a katonaság elől menekültek közül verbuválódtak, de árva, ágrólszakadt gyerek is otthonra talált köztük. Állítólag e szilajpásztorok között volt olyan ember is, aki vagy harminc esztendőig nem jött ki a rónák, a nádasok, a lápok átláthatatlan világából. Egykor nekik egyébként is tilalmas volt a városokban huszonnégy órán túl tartózkodni, mert különben megbotozták őket. Ezeknek a szabad ég alatt élő, viharokkal, vadállatokkal és rablókcal szembeszálló embereknek a külsejét Győrffy István így írta le: „Ingük dereka köldökig sem ért: húsukat, hátukat kordovány-szerűvé égette a nyári nap, kicserezte a kemény hideg és a havas, szeles eső. Gatyájuk félig bő, szárközépen alul érő tölgyfa gatyá volt, melynek szárát télen, térden alul lábszíjjal bekötötték. Nadrágot sohasem hordtak.”

Telente földbe ásott putrikban éjszakáztak, s körülöttük a jószágnak kerek nádkarámot vagy nádszárnyékot készítettek, míg az év többi szakában beérték egy-egy nádkunyhóval is. Ezek „kontyát” felül összekötötték, füstlyukat hagytak rajta, és innen csüngött le a „horgós gangó” is, amelyre bográcsukat akasztották, amely alatt volt a tűz helye, és ami mellett ló- vagy marhakoponyák szolgáltak ülőhelyül, míg a fal tövében zsombékból rakott hálólhelyek voltak.

Élelmezésük meglehetősen kiszámíthatatlan volt. Minden jószág után járt nekik hetente egy-egy kenyér, amit talyigán szállítottak ki nekik a faluból, de sokszor olyan járhatatlan, vizes területre vették be magukat, hogy nem tudták elérni őket. Ez azonban egyáltalán nem zavarta ezeket a vadembereket, mert akkor sütve vagy főve ették a gyékénylisztes gumóját – a „gyékényböndöt” vagy „bengyelét” –, aminek ikrás belsejét még jobban is szerették, mint a búzakenyeret.

A szilajpásztorok életéről Móricz Zsigmond írt *Komor ló* című kisregényében és *Barbárok* című, megrázó elbeszélésében. Utóbbi arról szól, hogy egy szép övert két juhász megöl egy másikat, aki tizenkét éves fiával, a juhnyájjal, két számmal, két komondorral és egy pulival tanyázott a pusztában.

„Nyájajuhász volt mind a három ember – olvasható a novellában –, olyan juhász, aki egész esztendőt kinn töltött a nyájánál, soha falunak színét sem látta, hacsak lakodalomba be nem mentek, vagy vásárra olykor. Kemény pusztai emberek voltak. Körülöttük a nagy ég, semmi más, mert az égen csak keringtek a felhők, de a földön nem volt más, csak a tücskök pirregtek. Meg egy vadkörtefa búsult görbén nemigen messze.”

A három ember aztán pipászó mellett hosszan-hosszan hallgat, s csak egy-két szó esik köztük, egészen

Juhász kutyájával és fegyveres betyár
Kerek tükrös, gyümölcsfa karcolt díszítéssel

sötétedésig. Aztán lassan kiderül, hogy miről is szól a látogatás. Az egyik újonnan érkezett – egy nagydarab, veres hajú ember – meg akarja venni a juhász maga készítette, rézzel kicifrázott bőrövét. Aztán amikor kiderül, hogy az nem eladó, akkor agyonverik a juhászt a fiával és a kutyáival együtt, az övet pedig elviszik. A fejezetet Móricz így fejezi be:

„Mire a hold feljött, akkorra be volt kaparva a vendéglátó gazda fiától és három kutyájával. Tüzet raktak a sírra ganéból s megsütötték a szalonnájukat. Jóízűen megvacsoráztak.

– No e megvan – mondta a veres juhász – akkor balagjunk.

Megindította a nyáját, a háromszáz juh elindult a pusztán, de nehezen indult meg, mert már szerettek volna éccakázni. Nem értették, hogy mért kell éhomba tovább sétálni a nagyságos pusztán. De ha kell, csak mentek. Utánuk ballagdogált a négy számár, meg a két sebesült komondor.

A két juhász nyugalmasan lépdelt megettük.”

Betyárok

A betyárok nagy része is a pásztorok – sőt talán éppen a szilajpásztorok – közül került ki. A társadalmon kívül élő útonálló, zsvány, rabló és a szegénylegény, illetve a betyár között nemcsak a szóhasználat, de a magyar nép megítélése is különbséget tett, és a betyároknak is különböző kasztjait tartotta számon. A kapcabetyárok olyan, megvetett tolvajok voltak, akik alvó társuktól még a kapcáját is ellopták, a házásó betyárok a parasztok alapozatlan vályogházainak éléskamrájába aláásással jutottak be, a talpas- vagy futóbetyárok olyan hegyvidékeken bújtak meg, ahová lóval nem lehetett feljutni, a lovas betyárok pedig jellemzően az Alföldön garázdálkodtak. Míg az első két típust a magyar nép közönséges bűnözőkként, addig a „nehéz életű” szegénylegényeket, a talpas- és lovas betyárokat többnyire a magyaros virtus kiteljesítőjeként, afféle dacos népi igazságtevőkként tartották számon, akik büszkén viselték sorsukat, amint arról az alábbi népdal is tanúskodik: „Betyár vagyok, annak hívnak engemet, / Bárki mondja, nem szégyellem nevemet / Az is lehet, mégpedig nem sokára, / Szükség lészen honvédra vagy huszárra.”

Az utóbbi mondat arra a reménységre utal, hogy a törvényen kívüli létből, katonának állva, a betyár visszatérhet a társadalomba.

A betyárok kisebb-nagyobb – két-három főtől egészen ötven-hatvan főt számláló – bandákba szerveződve, főképp a déli pusztákon vagy a Bakony, illetve Somogy

erdeiben bujkáltak és fosztogattak. A nép egyes köreiben támogatókra is találtak, akik az orgazdáik lettek vagy éppen némi viszonzás reményében etették-itatták, mentették, bújtatták őket.

A bűnöző hajlamon kívül történelmi és társadalmi problémák okozta gondokkal is magyarázható a betyárok számának rohamos növekedése, ami a XVII–XVIII. század fordulóján kezdett egyre súlyosabb gondot okozni. A betyárvilág jó részét aztán Ráday Gedeon (1829–1901) számolta fel, akiről tudni kell, hogy végigharcolta a szabadságharcot, 1864-től a főrendiház tagja, 1868-tól pedig a belügyminisztérium tanácsosa lett, s még ugyanebben az évben kinevezték a Délvidék királyi biztosává, hogy ott a megingott közbiztonságot helyreállítsa, és a betyárok garázdálkodásától mentesítse. Ráday Gedeon eredményesen teljesítette feladatát. Nem kevesebb, mint 544 bűntényt derített fel, hogy aztán 1871-ben lemondjon tisztségéről.

Ugyanakkor a magyar nép egyes rétegei

idealizált hősökként tekintettek a

betyárokra, akikről még éle-

tükben legendák, népdalok,

képzőművészeti alkotások

– fafaragványok és spa-

nyolozott tükrösök –

születtek, és nevük meg

tetteik híre máig fenn-

maradt. Az is sokatmondó,

hogy keresztneveiket

többnyire fraternizáló,

kicsinyítő képzővel hasz-

nálták: Bandi, Marci, Jóska

stb., ám nemkülönben sokat-

mondó az is, hogy Rózsa Sándor

mindig Sándor maradt. Ezt a szemlé-

letet a magyar irodalom és filmművészet is

átvette, mint ahogy az amerikai folklór vadnyugati „hősei”

is hálás témát adtak a filmeseknek: a westernfilmek önálló

műfajjává váltak.

Az alábbiakban a leghíresebb, illetve leghírhedtebb betyárok néhányának életpályáját vázoljuk fel, ami bizony nem minden esetben igazolja a vakmerő és szabad betyárról kialakult képet.

A felvidéki, nemesi származású *Angyal Bandi* (1760–1806) valódi neve Ónody András volt, aki négy nyelven – magyarul, latinul, németül és tótul – beszélt. Voltaképp kissé érthetetlen is, hogy miért választotta a szegénylegények életformáját. Állítólag jóképű, jó kiállású ember volt, s hivalkodóan cifra pásztorgúnyát viselt. Rablásait főként Borsod, Gömör, Abaúj vármegyékben, illetve a

Hegedűs és szűrős betyár alakja
Fűszeresdoboz fedele

Hajdúságban, a Hortobágyon és a Nagykunságban követte el. Első ízben 1787-ben fogták el, négy ló ellopása miatt. Emellett a karcagi és mezőtúri vásárok szétverésével és tizenkét ízben elkövetett tolvajlással vádolták, de utóbbiakból csak hármat találtak bizonyíthatónak. Mindezért nyolc év, közmunkával súlyosbított fegyházát kapott, de elsősorban nemesi származásának és édesanyja közbenjárásának köszönhetően csak alig két évet kellett leülnie a kassai börtönben. Erről szól a magyar népdal, ami így kezdődik: „Lám, megmondtam, Angyal Bandi, / Ne menj az Alföldre, / Csikósoknak, gulyásoknak / Közibe, közibe. / Mert megtanulsz lovat lopni / Izibe, izibe, / Majd így kerülsz a vármegye / Kezibe, kezibe!”

Szabadulása után Angyal Bandi a tevékenységét ott folytatta ahol abba hagyta. 1799-ben újabb két évre ítélték, amit aztán a duplájára súlyosbítottak, de miután nem vonult be a börtönbe, országos körözést adtak ki ellene. Elfogni nem tudták, és 1806-ban, az egyik birtokán halt meg, „kelevényben” (=furunkulus).

**Betyárok
kézfogása**
Tükrös,
gyümölcsfa

A Berettyóújfaluról származó *Zöld Marci* (1790–1816) sárréti betyárvezér volt, aki Bihar és Heves megyében, meg a Hortobágyon garázdálkodott. A korabeli krónikák mint igen jóképű, bátor lovasról és vakmerő zsványról emlékeznek meg, aki elsősorban az uraságokat fosztogatta. Egyik társának árulása nyomán fogták el 1816-ban egy öcsödi tanyán, és a fegyverneki pusztában akasztották fel. Az ismert szállóige, amely szerint „él, mint Marci Hevesen” ugyancsak róla szól, és eredetileg arra az emberre alkalmazták, akinek kirívó jóléte váratlanul rossz véget ér. Legendák keltek szárnyra *Zöld Marciról*, akiről népdalok és népballadák szóltak, ponyvaregények főszereplője lett, Vándza Mihály 1815-ben színdarabot írt a tetteiről, de még Jókai Mór és Petőfi Sándor is megörökítette alakját. Petőfi Sándor *Zöld Marci* című verse

például így kezdődik: „Négyágú épület, amely be sincs fedve, / Mely akasztófának vagyon keresztelve, / Akasztófa mellett hollók káromása, / Nem volt Zöld Marcinak hét országban mása.”

Sobri (Zsubri) Jóska (1809–1837) Pap József néven jött világra a Sopron melletti Sobor tanyán (neve is innen ered), egy kanász fiaként, s felserdülve magabiztos, hetyke, vakmerő legényként betyárvezér lett. Rablótámadásait a bandájával, a Dunántúlon hajtotta végre. Egy ízben még egy császári ezredes kastélyát is kifosztották. *Sobri Jóska*t egy idő múlva már hat vármegye katonasága üldözte, míg aztán 1837-ben, a Tolna és Somogy megye találkozásánál lévő Lápafő határában, egy erdőben, bekerítette őt és öt társát egy harminckét-harmincöt fős sereg. Tűzharc alakult ki, amelyben a betyárok még sebesülten sem adták meg magukat. Társai eleste után *Sobri Jóska* szíven lőtte magát. Neve körül valóságos kultusz alakult ki, amit népdalok, népballadák, mondák, sőt táncok is őriznek. Az egyik *Sobrit* sirató népdal kezdete így hangzik: „Lápafő határán búsul az a nagy fa, / Híres *Sobri Jóska* aluszik alatta. // Olyan mélyen alszik a fekete földben, / Nem is tudja, hogy a sírját fű benőtte. // Sötét holló szállott a fa tetejére, / Nézi a sírt, fejét sem fordítja félre. // Lassan járj ott, pajtás, holló meg ne hallja, / El ne szálljon onnajt, *Sobrit* hadd sirassa!”

A leghíresebb betyár azonban *Rózsa Sándor* (1813–1878) volt, akit már életében „betyárkirályként” emlegettek. A szegedi tanyavilágban nőtt föl, egy hírhedt, majd felakasztott lótolvaj fiaként. *Rózsa Sándor*t huszonhárom éves korában, két tehén (bizonyítatlan) ellopása miatt, két tettestársával együtt bezárták a szegedi börtönbe, és másfél évi elzárásra és háromhavonkénti huszonöt botütetésre ítélték, ő azonban tíz hónap múlva megszökött. Ettől kezdve törvényen kívüli betyárként folytatta életét. Bandát szervezett, s társaival lovakat és marhákat hajtottak el, udvarházakat és tanyákat fosztottak ki, de a legsúlyosabb bűne az volt, hogy az egyik csongrádi csárdában lelőtt két katonát is. Kétes hírét ez az időszak alapozta meg, de ezzel együtt a szegedi tanyavilágban a tekintélye egyre nőtt. Ő testesítette meg a „betyárbecsületet”, mert bandája állítólag ártatlan embereket nem kevert bajba, csak jómódúaktól loptak, zsákmányukat egyenlően osztották szét, továbbá segítették az őket támogatókat és elhalt cimboráik özvegyeit is.

Utólag úgy tűnik, *Rózsa Sándor*ban végig ott élt a vágy, hogy visszatérhessen a hétköznapi életbe, aminek első jele az volt, hogy 1844 végén kegyelmi kérvényt nyújtott be a királynak, de azt elutasították, 1848 őszén azonban az első felelős magyar kormány miniszterelnöke,

Kossuth Lajos mentességet adott neki, hogy engedélyével és menlevelével szabadcsapatot szervezzen a szerbek ellen. Rózsa Sándor őrmesteri rangban Damjanich János seregébe került, ahol 150 lovassal meghökkenően kivédhetetlen harcmodorú szabadcsapatot alakított. A pörge kalapos, lobogós, sötétkék ingbe-gatyába, rövid posztódolmányba, szűrbe öltözött harcosok fő fegyvere a félelmetes, drótfonatú, ólomgombos csapójú karikás ostor volt, s bátorságukkal ugyan kitüntették magukat a temeséri csatában, de időnként gyújtogattak és fosztogattak is. Az Ezeres nevű román faluban is kegyetlenkedtek, ahol közel negyven embert lemészároltak. A csapatot aztán fegyelmetlensége miatt pár hónapon belül hivatalosan feloszlatták. Rózsa Sándor ekkor letelepedett, és ménesmester lett egy Szeged-Alsóvároshoz közeli tanyán, s feleségül vette Bodó Katalint, akitől két fia született. A szabadságharc vége felé már hiába kérték csapatának újjászervezésére, mert arra hivatkozott, hogy mivel jó útra tért, korábbi cimborái előtt már nincs tekintélye. A szabadságharc leverése után természetesen ismét menekülnie kellett, különösen azért, mert az elfogására érkező egyik katonát megölte. 1856. február 26-án fejére 10 ezer pengő forint, illetve 25 ezer váltó forint vérdíjat tűztek ki. A körözüvényben személyleírását így adták meg: „Mintegy 43-44 éves, közép, inkább kistermetű és zömök, szőke hajú, bajusza lefelé sodrott, hegyes és vereses-szőke, szemei szürkék, tekintete komor, arcza sovány, keskeny, sápadt és foltosnak tetsző, orra hosszas, orrlyukai pedig kiállóak, szája széles, fogai teljesek és tiszták, álla előre álló, fülei nagyok.”

Tekintélyét egy népdal alábbi néhány sora is érzékeltetheti: „Rózsa Sándor a nyeregben, / A két lába a kengyelben. / Ő bírja az egész pusztát, / Méregeti szélét, hosszát.”

Egy másik ismert népdal Rózsa Sándor képzelte elfogatását írja le: „Esik eső, szép csendesen csöpörög. / Rózsa Sándor a kocsmában keserög. / Kocsmárosné, bort hozzon az asztalra, / Legszebb lányát állítsa ki strázsára! // Anyám, anyám strázsa-kislyány nem leszek, / Amott gyönnék a fegyveres vitézek. / Rózsa Sándor nem vette ezt tréfára / Felpattant a sárga szőrű lovára // Lova, lova, lova viszi messzire, / Egyenest a kerek erdő mélyére. / Lova lába megbotlott egy gödörbe, / Úgy fogták el Rózsa Sándort fektébe.”

Mint minden ismert magyar népdalnak, ennek is több variánsa van. Az egyik hozzáfűz még néhány versszakot, ami így hangzik: „Rózsa Sándor meghagyta azt levélben / Két gyermekét neveljék fel nevében, / Se csikósnak, se bojtárnak ne adják, / Ők is csak a betyárságot tanulják. // Édesanyám csikós leszek, nem bojtár,

/ Bevágtatom az alföldi nagy rónát, / Felnyergelem almásderes lovamat, / Lerúgatom véle a csillagokat. // Rózsa Sándor hogyha feltámadhatna, / Minden magyart a lovához rántana! / Csattintaná a daliás ostorát. / Leverné ám az oláhok bocskorát.”

A betyárkirály alakja Tömörkény István elbeszéléseiben (*Rózsa Sándor nálunk*) és Móricz Zsigmond regényeiben (*Rózsa Sándor*, *Rózsa Sándor a lovát ugratja*, *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét*) is főszerepet kapott. Alakja, a „perszekutor” Ráday Gedeonéval együtt, Jancsó Miklós örökbecsű *Szegénylegényekében* (1966) is megjelenik, de míg a királyi rendbiztos konkrét, azonosítható figura, a főbetyár csak közvetve, mint „a Sándor” említődik. Jancsó zseniális ötlete, hogy épp távollétével válik főszereplővé, végig jelenvalóvá. 1971-ben pedig Szinetár Miklós rendezésében mutatták be a tizenkét részes *Rózsa Sándor* című televíziós sorozatot, amelynek címszereplője Oszter Sándor volt.

Vidróczki Márton (1837–1873) a Heves megyei Mónosbélien született. Apja juhász, ő pedig gyermekkorától kezdve kondásbojtár volt. 1859-ben besorozták, ám ő megszökött a katonaságtól, és betyárnak állt. Egy alkalommal Verpelétnél elfogták és becsukták, de ő néhány év múlva megszökött a börtönből, és a Mátrában meg annak vidékén folytatta garázdálkodását. Bandája állítólag csak a gazdagoktól rabolt, a szegényeket nem bántották, sőt egy alkalommal Vidróczki egy nemesúr életét is megmentette. Igen bátor embernek tartották, akin nem fog a golyó. Végzete akkor érte el, amikor Mátraverebély határában az egyik bandatársa álmában agyonütötte. A Mátrában számos legenda keringett kalandjairól, mulatózásairól és szép, gazdag szerelméről, de a legismertebb az alábbi népdal: „A Vidrócki híres nyája / Csörög-morog a Mátrába. / Csörög-morog a Mátrába, / Mert Vidróckit

Borospharati emelő nő, baltás pásztor, puskás betyár
Tükrös előoldala, gyümölcsfa

nem találja. // Megyen az nyáj, megyen az nyáj, / Környes körül a gaz alján. / Ugyan, hol állok elejbe, / Kerek erdő közepébe? // Hozd ki, babám szűröm, baltám, / Hadd menjek az nyájam után, / Mert levágják a kanomat, / Keselylábú ártányomat. // Esteledik már az idő, / Szállást kérnék, de nincs kitő. / Sűrű erdő a szállásom, / Csipkebokor a lakásom. // A Vidrócki sírhalmára / Gyöngy hull a koporsójára. / Hej, Vidrócki, most gyere ki, / Hat vármegye vár ideki!, // Mit én nekem hat vármegye, / Tizenkettő jöjjön ide!”

Bogár Szabó Imrének (1842–1862) már az apja is útonálló volt, akit egy gazda lőtt le. Ő maga gulyásbojtárként szolgált egészen addig, míg 1860-ban a gulyából hiányzó ökrökért vádat emeltek ellene és lecsukták. 1861-ben szabadult, és akkor betyárnak állt. Főleg a Duna–Tisza közén, ritkábban a Dél-Alföldön, de elvétve még a Dunántúlon is rabolt. 1862-ben ismét elfogták, elítélték, és ki is végezték. A huszadik évét be sem töltött, daliás, szép arcú fiatalember egy virágkoszorúval ment a vesztőhelyre, s kivégzése országos szenzáció lett. Emlékét egy szép népdal őrzi, ami így kezdődik: „Zavaros a Tisza, / nem akar apadni, / Az a híres Bogár Imre / által akar menni. // Által akar menni, / lovat akar lopni, / Debreceni zöld vásárban / pénzt akar csinálni. // Pénzt akar csinálni, / subát akar venni, / Deli

Marcsát, / a babáját bé fogja takarni. // Nézz ki, Marcsa, nézz ki / ablakod firhangján, / Most viszik a Bogár Imrét / piros pej paripán. // Arany a zablája, / ezüst a kantárja, / Deli Marcsa / a babáját már hiába várja.”

Sisa Pista (1846-1910) a Nógrád megyei Zsunypusztán vagy Bátka-Diópusztán született, s felserdülve Ilinyben, a keresztapjánál lett juhász. A nyájából azonban egyszer eltűnt tizenkét birka, s bár ezek ellopását ő soha nem ismerte be, és rá sem tudták bizonyítani, keresztapja elcsapta, Balázs Sándor nógrádsipeki pandúr őrmester pedig a vallatása során csúnyán megkínozta. A vélt tettest lábánál fogva felakasztotta, és bordáit és fejét szöges csizmájával rugdosta. Valószínűleg éppen ennek köszönhető, hogy Sisa Pista később betyárnak állt. 1871-ben Cserhátszentivánon szolgált egy nyáj mellett, amelyből szintén számos állat tűnt el, s ezért egy évet kapott, amit a balassagyarmati börtönben töltött le. 1872-ben újra lefogták, de nem tudtak semmit rábizonyítani. Az immár nyilvánvaló későbbi lopásai miatt 1873-ban is leültették a sziráki járásbírószék börtönébe, ahonnan azonban megszökött. Ettől kezdődött igazi betyárélete. Öt emberből bandát szervezett, s kocsmárosokat, molnárokat és egyéb, vagyonosnak számító embereket loptak meg vagy raboltak ki. Nógrádsipeken aztán, egy kocsmai mulatozás közben, Sisa Pista véletlenül találkozott egykori megkínzójával, akit közben éppen kegyetlenkedései miatt csaptak el a pandúroktól. A nagy, tagbaszakadt, szófukar (és ekkor éppen kissé ittas) Sisa Pista ekkor elfogta a volt pandúrt, majd juhászkesével csaknem teljesen levágta a fejét. A hullára – temetési költségként – ötven forintot tett, és egy levelet hagyott az alábbi szöveggel: „Tisztelem a tekintetes csendbiztos Urat én sisa Pista a sipeki Sándor nyakát én vágтам le, mert az motat hatvanhatba mikor fogva votam én écaka a csenbiztos Kiméne felakasztottak és mikor jajgatam hát azt monta ez a huncut Sándor hogy nej az Istent kérjem... az Istennek mert őja az isten hát most araeset gyüvésem és be mentem egy hereboroznyi hát Sándor épen oda gyüt hát biz énparancsoltam neki elkísértem haza fele pórázon és az után nyakon csaptam hát most segyembó sepepig sehogyan se szenvegyen érte senki mert meg szen vetem én még hatvanhatban 12 óra-kor écaka a hasára pedig egy ötvenest tetem á temetésére hát legyen szíves tekintetes csendbiztos úr megtunynyi hogy oda ták-e akik rájakatak egy 1873 ba it vol Benkó Istvány Sisa. – ne csudájják hogy ilyen írást kütem, mert boncom volt az aszta. Tekintetes csenbiztos urnak szolbujákba.”

Ezt követően Nógrád, Gömör-Kis Hont és Heves vármegyék vérdíjat tűztek ki Sisa Pista fejére, és pandúrok

Borosoharat emelő nő, serlegét emelő puskás betyár
Vetélő két oldala, gyümölcsfa

sokasága vette üldözőbe. Mégsem ők fogták el, hanem az egerbaktai csárdában tartózkodó néhány uradalmi intéző, akik felismerték, amikor Kiss Csóka Józseffel együtt itt mulatoztak a tarnaszentmáriai kocsmáros kirablása után. A két betyárt megkötözték, de Kiss Csóka Józsefnek sikerült megszöknie. Sisa Pistát már másnap az egri börtönbe szállították, ahonnan 1874-ben a balassagyarmati börtönbe vitték. Ítélete 1875-ben született meg, ami húsz év börtön volt. A börtönből cellatársával, Kukorica Jánossal megpróbáltak megszökni. Emeleti cellájuk falát vésővel és reszelővel kibontották, s lepedőkből font kötélen ereszkedtek le a földszintre, ám az őrség meghiúsította a szökést. 1876-ban átszállították a lipótvári királyi fegyintézetbe, s itt magánzárkába csukták. Amikor ebből kiszabadult, akkor a fegyintézet kádárműhelyében kezdett dolgozni, ám itt egy öt korábban besúgó rabtársához hozzávágott egy szekercét, amiért büntetését egy évvel meghosszabbították. 1879-ben az illavai börtönbe került, ahol a szabóműhelyben dolgozott, s innen szabadult ki 1894-ben. Először Zubovics Fedor huszárcapitány lóápolója és afféle háziszolgája volt, majd Berchtold Richárd grófnál, végül Szokolyi Alajos olimpiai bronzérmes atlétánál lett vadőr. 1901-ben feleségül vette Kürtössy Máriát, s a korabeli visszaemlékezések szerint valóban jó útra tért. Fiatalkori tetteit szégyellte, és nem szívesen beszélt róluk. 1910-ben, hatvannégy éves korában, gyomorrákban halt meg, ám előtte még selyempapírba csomagolt betyárfokosát szeretett gazdájának, Szokolyi Alajosnak ajándékozta. Elmondhatjuk tehát, hogy ő volt az ismertebb betyárok közül az egyetlen bűnbánó ember. Ugyan Rózsa Sándor is többször megkísérelt kilépni a törvényen kívüli létből, de ez neki nem sikerült, s adott körülmények között nem is sikerülhetett.

Le kell szögeznünk végül, hogy a katonaszökevényekből, elszegényedett zsellérekéből vagy egyszerű tolvajokból, útonállókból, rablókból és rablógyilkosokból lett betyárok egytől egyig valódi bűnözők voltak, akármilyen piedesztálra emelte is egyiküket-másikukat a magyar folklór, s kreált belőlük népi hősokeket. A „jó betyárok” – mint Angyal Bandi, Zöld Marci, Sobri Jóska, Rózsa Sándor, Vidróczki Márton vagy Bogár Imre – emlékét nemcsak megszépítette a múlt, de az idő közben át is írta valós történetüket. Ők is kifosztották vagy megölték a szegényeket éppúgy, mint a gazdagokat, csak hát az utóbbiaktól remélt zsákmányért érdemesebb volt kockázatot vállalni.

Mi indokolhatja hát azt a betyárromantikát, ami a XIX. század ponyvaregényeitől máig él?

Talán elsősorban a kor alávett néprétegeinek a gyűlölete az őket elnyomó gazdag földbirtokosok, a hivatalos

emberek és nem utolsósorban az osztrák hatalom ellen, továbbá a magyar szabadságharc elbukásával bujdosásra ítélt emberekkel való szolidaritás. A XX. század közepén pedig a kommunista ideológiával átszőtt történetírás volt az, ami az osztályharcos szegényparasztság képviselőit láttatta a betyárokból. Ugyanakkor leszögezhetjük, hogy mai felfogás szerint a betyárok egytől egyig rablógyilkos bűnözők voltak, akikről kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy nem érdemelték kegyelmet, hiszen életformájuk része volt a bűn.

Bűn és bűnhődés

Feltételezhetően kitalált személyről – Barna Jancsiról – szól egy népdalunk, aki szerelemfáltésból megöli a komáját. Meglepő módon a népdal valamennyi változatában feladja magát a tettes. Ez az egyik variánsban így szerepel: „– Adjon Isten, csendbiztos úr, jó napot! / – Adjon, Isten Barna Jancsi, mi bajod? / – Csendbiztos úr, szívem öli a bánat, / Egy kislányért megöltem a komámat. // – Kár volt néked, Barna Jancsi, ezt tenni, / Egy kislányért a komádat megölni. / A te komád sose volt ellenséged, / A te babád sose lesz feleséged.”

Fenti népdalnak két igen figyelemre méltó momentuma van. Az egyik az, hogy bűnéért Barna Jancsi vezekelni

Furulyás pásztor, puskás katona
Vetelő két oldala, gyümölcsfa

kíván, ami a törvényen kívüli betyárok esetében elképzelhetetlen lett volna, a másik pedig az a szemlátomást meghittnek mondható viszony, ami közte és a csendbiztos úr között van, akivel a jelek szerint régóta ismerik egymást. Ez utóbbi momentum köszön vissza a Szomjas György rendező 1976-ban bemutatott filmjében, amelynek címe *Talpak alatt fűtyül a szél* volt, és ami Szűcs Sándor etnográfus, író, múzeumigazgató, a Sárrét, a Kunság és a Hajdúság krónikásaként ismert kutató néprajzi gyűjtése, illetve a vele való konzultáció alapján készült, ezért igazán autentikusnak mondható. Ebben a filmben hangzik el az emlékezetes párbeszéd, ami a Đoko Rosić által alakított betyár (Farkos Csapó Gyurka) és az őt korábban elfogó csendbiztos (Mérgecs Balázs) közt zajlik, akit a filmben Bujtor István játszott. A lóháton ülő két ember találkozik a pusztában, s csak néhány mondat hangzik el köztük, ami viszont mindent elmond kettejük viszonyáról:

„Hát megjöttél, Gyurka?” – szólítja meg a betyárt a csendbiztos. A kérdés olyan, hogy állítás is egyben. „Meg bizony. Egészségben” – hangzik a büszke válasz. „Aztán elengedett a kerület, vagy csak úgy jöttél?” – kérdezi Mérgecs Balázs. „Majd hírért veszi, csendbiztos uram” – válaszol a betyár, ami persze nyilvánvalóvá teszi, hogy szökésben van. „Hát a passzus hova lett?” – teszi fel a kérdést a csendbiztos. „Itt van, a belső zsebemben” – mondja Farkos Csapó Gyurka anélkül, hogy mozdulna. A csendbiztosnak persze van annyi esze, hogy ezt ne próbálja ellenőrizni, s ezt mondja: „Jól van, Farkos Csapó Gyurka. Látom, rendben van a passzusod. Aztán haragszol-e a régi dolgok miatt?” A betyár higgadt válasza pedig így hangzik: „Nem haragszom. Csak a dolgát tette csendbiztos uram.”

Ebből a néhány mondatból kiderül, hogy mindketten tisztában vannak azzal, hogy a törvény más-más oldalán állnak, de ennek ellenére megadják egymásnak a tiszteletet, sőt még valami rokonszenvféle is kialakult köztük, amit aláhúz az is, hogy a film egy későbbi jelenetében a betyár meghívja a csendbiztos egy csárdába, ahol együtt poharaznak.

Rendkívül érdekesnek tartom, hogy a fentihez egészen hasonló szituáció fordul elő egy immár korunkban, nagyvárosi milióban játszódó amerikai filmben, ami vagy húsz évvel később készült az előbbinél. Ez Michael Mann rendező *Heat* című alkotása, amelyet Magyarországon *Szemtől szemben* címmel vetítettek, s ami egy fanatikus rendőrhadnagy és egy rendkívül okos bankrabló közötti párbaj történetét mutatja be. A rendőrhadnagyot Al Pacino, a bankrablót Robert de Niro alakította. A filmben egy alkalommal ők is leülnek kávézni,

s beszélgetésük végkövetkeztetése levonható az alábbi mondatokból: „Úgy ülünk itt, mint két közönséges ember.” „Maga is teszi a dolgát és én is.” „Nem akar normális életet élni?” „Miért, maga normális életet él?” „Én nem értek máshoz.” „Én sem.” „Azt csinálom, amihez értek, és maga is azt csinálja, amihez ért.”

Miről is van itt valójában szó? Arról, hogy amint a csendbiztos és a betyár, úgy a rendőrhadnagy és a bankrabló is hisz abban a megkérdőjelezhetetlen Törvényben, ami áthatolhatatlan falként magasodik köztük, és ami minden egymás iránti tiszteletük vagy esetleg szimpátiájuk ellenére is ellenfelekké teszi őket. Emberi méltóságukat az a tartás őrzi, hogy hitük szerint ennek a falnak mindkét oldalán nem lehet egyszerre jelen lenni. (E gondolatot egyébként szívesen ajánlanám korunk egynémely politikusának a figyelmébe.)

Tolsztoj írta valahol, hogy az igazságszolgáltatásnak úgy kellene működnie, hogy a bűnös vádlottnak és az ítélkező bírónak, az ítélethozatal előtt, közösen kellene imádkozniuk Istenhez azért, hogy az Isteni Rendet, amit a Törvény képvisel, együttesen helyreállíthassák, amelyen a bűn csorbát ejtett.

IRODALOM

- GYÖRFFY István: *Szilaj pásztorok*. Bp., Bolyai Akadémia, 1939
 HAMVAS Béla: *Az öt géniuszt = Uő: A magyar Hüperion II.* Bp., Medio, 2007
 HERMAN Ottó: *A magyar halászat könyve*. Bp., Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1887
 KÜLLŐS Imola: *Betyárok könyve*. Bp., Mezőgazdasági, 1988
Magyar néprajzi lexikon I–V. Szerk. ORTUTAY Gyula
 NAGY Olivérné, Bp., Akadémiai, 1977–1982
 MÓRICZ Zsigmond: *Komor ló*. Bp., Athenaeum, 1936
 MÓRICZ Zsigmond: *Barbárok. Elbeszélések*. Bp., Kossuth, 2014
 SZŰCS Sándor: *A régi Sárrét világa*. Bp., Fekete Sas, 1999

JEGYZET

- * A dolgozat egy készülő, hosszabb tanulmány részlete.